IIP: WJHSS
IIP
World Journal of Humanities and Social Sciences

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 01 No. Issue IV, (October-December) (2025)
Impact Factor: IIFS: 5.75
ISSN: 3107-6661 (Online)

भारतातील अन्न-सुरक्षिततेमध्ये सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या भूमिकेचा अभ्यास

[1]**डॉ. सोमनाथ वसंतराव पाटील,** [2]**देविदास सोमीनाथ चेपटे**

[1]विभाग प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग, साहेबराव शंकरराव ढमढेरे कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, तळेगाव ढमढेरे,पुणे
[2]संशोधक विद्यार्थी, संशोधन केंद्र, बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय,सांगवी, पुणे

Article Info

Article History:
Received: 15th Dec 2025
Accepted: 18th Dec 2025
Published: 20th Dec 2025

Keywords:

अन्न-सुरक्षितता, सार्वजनिक वितरण प्रणाली, मध्यान्ह भोजन कार्यक्रम, भूक निर्देशांक

ABSTRACT

भारतातील १४% लोकसंख्या कुपोषित आहे. १५ ते ४९ वयोगटातील ५१.४ टक्के महिला रक्तक्षयग्रस्त आहेत. अन्न पुरवठ्याचा अभाव आणि पौष्टिक अपुरेपणा यामुळे देशाच्या आंतरराष्ट्रीय प्रतिमेला हानी पोहोचत आहे. हवामान बदलाशिवाय २०३० पर्यंत ७.३९ कोटी भारतीयांना उपासमारीचा सामना करावा लागेल. संशोधकांना असे आढळून आले की, जर हवामान बदलाचा विचार केला तर ९.०६ कोटी लोक (२२.६९%) धोक्यात येतील. शासनाने अन्न सुरक्षिततेसाठी मध्यान्ह भोजन कार्यक्रम सुरु केला. सन २०२०-२१ मध्ये ११.२० लाख संस्थांमधील सुमारे ११.८० कोटी विद्यार्थ्यांना मध्यान्ह भोजन कार्यक्रमाचा लाभ मिळाला. कृषी उत्पादन आणि निर्यातीमध्ये भारताचा वाटा वाढत आहे. भारताने कडधान्ये (२५.४४% जागतिक वाटा), ताग (५०.५२% जागतिक वाटा) आणि दूध (२१.४% जागतिक वाटा) यांच्या उत्पादनात जगात पहिला क्रमांक आहे. याव्यतिरिक्त, गहू, तांदूळ, ऊस, शेंगदाणे, फळे आणि भाजीपाल्यांच्या उत्पादनात भारताचे जागतिक स्तरावर दुसरे स्थान आहे.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: Dec 17, 2025
Similarity Index: 3%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Patil, S. V., & Chepte, D. S. (2025). *भारतातील अन्न-सुरक्षिततेमध्ये सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या भूमिकेचा अभ्यास.* IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 1(IV), **1078–1084**.

१. प्रस्तावना:

कृषी उत्पादनात भारत जगात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. मुबलक अन्न उपलब्धता असूनही भारताची अन्न सुरक्षा हे एक कठीण आव्हान राहिले आहे. भारताला आपल्या नागरिकांच्या मूलभूत आहाराच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मदतीची आवश्यकता आहे. गेल्या काही दशकांमध्ये भारताने उल्लेखनीय आर्थिक वाढ केली आहे. आपल्या लोकसंख्येला पुरेसा अन्न उत्पादन करूनही भारताला अधिक लोकांना विशेषतः महिला आणि मुलांना अन्न देण्याची आवश्यकता आहे. भारताने जगातील आघाडीच्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक असूनही एफएओने "द स्टेट ऑफ फूड सिक्युरिटी अँड न्यूट्रिशन इन द वर्ल्ड, २०२०" या अहवालात म्हटले आहे की भारतातील १८९ दशलक्ष लोक कुपोषित आहेत. या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, भारतातील १४% लोकसंख्या कुपोषित आहे (जगातील अन्न असुरक्षितता आणि पोषणाची स्थिती, २०२०). याव्यतिरिक्त, १५ ते ४९ वयोगटातील ५१.४ टक्के महिला रक्तक्षयग्रस्त आहेत. अन्न पुरवठ्याचा अभाव आणि पौष्टिक अपुरेपणा देशाच्या आंतरराष्ट्रीय प्रतिमेला आणि विकसनशील आर्थिक धोरणांना आणि संरचनेला हानी पोहोचवतो. अन्न उत्पादनांचे आणि त्यांच्या पुरवठ्याचे गैरव्यवस्थापन देशाला अनेक प्राणघातक आजारांना तोंड देते. भारताच्या सतत वाढत्या लोकसंख्येच्या तीव्र दबावामुळे अलिकडच्या काळात अन्न सुरक्षा स्थापित करण्याची आवश्यकता अधिकाधिक स्पष्ट होत आहे. स्वातंत्र्याच्या ७८ वर्षांनंतर भारतानेमोठी प्रगती केली आहे आणि जगातील सर्वात वेगाने विस्तारणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक असण्यासोबतच विकासही पाहिला आहे. दारिद्र्य व पौष्टिक अपुरेपणा या समस्येचे अस्तित्व ग्रामीण भागांबरोबर शहरी भागांमध्येही दिसुन येतो. या चिरस्थायी समस्येचे निराकरण करण्यासाठी सरकारने काही प्रभावी कार्यक्रम राबवले आहेत. या कार्यक्रमाचा लाभ समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत पोहोचण्यात अपयशी ठरल्यामुळे कमी उत्पन्न असलेल्या लोकांमध्ये उपासमार कायम आहे. यामुळे भारतातील लोकांची अन्न सुरक्षितता धोक्यात येत आहे.

स्वातंत्र्याच्या ७८ वर्षांनंतरही गरिबी कमी करणे, दारिद्र्य निर्मूलन, कुपोषित लोकांना अन्न आणि पोषण सुरक्षा हे देशाच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये महत्त्वाचे अडथळे आहेत. सरकारने सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी आणि गरिबी कमी करण्यासाठी निधी देणे आणि कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे. दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना गरिबीतून बाहेर काढण्यासाठी विविध दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम राबविण्यात आले आहेत परंतु या कार्यक्रमांचा फायदा गरीब राज्यांपेक्षा श्रीमंत राज्यांना जास्त झाला. गरिबी निर्मूलन करायची असेल तर सामाजिक उपाययोजनांची आवश्यकता आहे. दारिद्र्य कमी करण्यासाठी आर्थिक विकास हा अनेकदा रामबाण उपाय मानला जातो. परिणामी भारत सरकारने आर्थिक विकासाला गती देण्यावर अधिक भर दिला आहे. विकासाने गरिबी कमी करण्यास हातभार लावला आहे. देशाच्या वाढत्या लोकसंख्येमुळे गरिबीत राहणाऱ्या लोकांची संख्या वाढली आहे. सर्वाधिक गरीब लोक ग्रामीण भागात राहतात. ग्रामीण विकास साध्य करायचा असेल तर सर्वप्रथम त्यांना स्वयंरोजगार आणि वेतन-रोजगार पुरवला पाहिजे. अशा कार्यक्रमांद्वारे गरिबी कमी करून ग्रामीण लोकांचे राहणीमान उंचावणे, पिण्याचे पाणी, वीज, रस्ते जोडणी, आरोग्य सुविधा, ग्रामीण गृहनिर्माण आणि शिक्षण यासारख्या पायाभूत सुविधा निर्माण करणे आवशक आहे. भारताची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून आहे. म्हणूनच भारताचा ग्रामीण विकास हा देशाच्या आर्थिक प्रगतीतील सर्वात महत्त्वाचा पैलू आहे. कृषी विकासाला चालना देण्यासाठी भारत सरकारने अनेक ग्रामीण विकास कार्यक्रम हाती घेतले आहेत. ग्रामीण गरिबी

कमी करण्यासाठी धोरणे आणि कार्यक्रम तयार केले गेले असले तरी लोकांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांनी कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करण्यासाठी, गरिबी कमी करण्यासाठी आणि समाजातील वंचित घटकांचे कौटुंबिक उत्पन्न वाढवण्यासाठी विविध कार्यक्रम आखले आहेत.

२. संशोधन पद्धती:

साधनसामग्री:

सध्याच्या अभ्यासासाठी फक्त दुय्यम माहितीचे स्त्रोत वापरले आहेत. सार्वजनिक वितरण प्रणालीची माहिती मिळविण्यासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केला आहे. प्रस्तुत माहिती ही शासकीय तसेच निम शासकीय संस्थांकडून प्रकाशित व अप्रकाशित माहिती, राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण अहवाल, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचा अहवाल, सी.एस.ओ., जिल्हा सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण, राज्याचे आर्थिक सर्वेक्षण, नियतकालिकामधील लेख, संदर्भ अहवाल, पुस्तके इत्यादी दुय्यम स्त्रोताचा देखील आधार घेतला आहे. तसेच या सर्व माहितीचे संख्याशास्त्रीय तंत्राचा अवलंब करून माहितीचे विश्लेषण केले आहे.

उद्दिष्टे:

प्रस्तुत अभ्यासाची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. भारतातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली व अन्न सुरक्षिततेचा अभ्यास करणे.
२. जागतिक शेतीमध्ये भारताचे स्थान अभ्यासणे.
३. हवामान बदलाचा अन्न पुरवठ्यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

३. मध्यान्ह भोजन कार्यक्रम (MDM)

१५ ऑगस्ट १९९५ रोजी भारतात मध्यान्ह भोजन कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. सध्या एमडीएमद्वारे सेवा देणाऱ्या निधीव्यतिरिक्त, पीएम पोषण हे पूर्व-प्राथमिक स्तरावर किंवा सरकारी आणि सरकारी अनुदानित प्राथमिक शाळांमधील बाल वाटिकांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना जेवण देत आहे. २०२०-२१ मध्ये ११.२० लाख संस्थांमधील सुमारे ११.८० कोटी विद्यार्थ्यांना या योजनेचा लाभ मिळाला. केंद्राकडून ५४०६१ कोटी रुपयांच्या आर्थिक गुंतवणुकीसह सरकार आणि राज्य सरकारे आणि केंद्रशासित प्रदेश प्रशासनांकडून ३१७३३ कोटी रुपयांच्या निधीतून शाळांमध्ये पीएम पोषण योजना २०२१-२२ ते २०२५-२६ या पाच वर्षांत राबविण्यासाठी अधिकृत करण्यात आली आहे. २०११-१२ ते २०१४-१५ पर्यंत अर्थसंकल्पीय अंदाज वाढले परंतु २०१५-१६ मध्ये ते कमी झाले. पुन्हा २०२१-२२ मध्ये ते ११५०० कोटी रुपयांपर्यंत वाढले. २०२०-२१ मध्ये सुधारित अंदाजांचे मूल्य सर्वाधिक (१२,९०० कोटी रु.) होते. अरुणाचल प्रदेश, हिमाचल प्रदेश, चंदीगड आणि लडाख वगळता सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी निधीचा जास्त वापर केला आहे. सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये पश्चिम बंगालमध्ये बजेट वाटप सर्वाधिक म्हणजेच २८३५.६४ कोटी रुपये आहे.

४.जागतिक शेतीमध्ये भारताचे स्थान

अन्न सुरक्षा हा राष्ट्रीय संपत्ती आणि कल्याणाचा कणा आहे. पी.व्ही. नरसिंहराव यांनी सांगितल्याप्रमाणे अन्न सुरक्षेसाठी एकत्रित पातळीवर पुरेसा अन्न पुरवठा आणि स्वीकार्य प्रमाणात अन्नाची मागणी करण्यासाठी पुरेशी खरेदी क्षमता असणे आवश्यक आहे. वरील तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की, जागतिक कृषी उत्पादनात भारत एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि प्रभावी देश म्हणून समोर आला आहे. अनेक प्रमुख पिकांच्या आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या

उत्पादनात भारताने जागतिक स्तरावर आपले स्थान बळकट केले आहे. विशेषतः कडधान्ये, ताग आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या उत्पादनात भारत जगात पहिल्या क्रमांकावर असून, जागतिक उत्पादनात या क्षेत्रांचा सिंहाचा वाटा उचलतो.

तक्ता क्र. १

जागतिक शेतीमध्ये भारताचे स्थान (सन २०१९)

घटक/वस्तू	भारत	जग	जागतिक वाटा (%)	भारताचा क्रमांक
पीक उत्पादन (दशलक्ष मेट्रिक टन)				
(अ): एकूण तृणधान्ये	३२४.३	२९६३.८१	१०.९४	तिसरा
गहू	१०३.६	७६४.९८	१३.५४	दुसरा
तांदूळ (भात)	१७७.६५	७४९.१९	२३.७१	दुसरा
(ब): कडधान्ये	२१.५४	८४.६९	२५.४४	पहिला
(क): तेलबिया				
शेंगदाणे	६.७३	४९.५४	१३.५८	दुसरा
रेपसीड	९.२६	७१.८४	१२.८८	तिसरा
(ड): व्यापारी पिके				
ऊस	४०५	१९५५	२०.७३	दुसरा
चहा	१.३९	६.७६	२०.५६	दुसरा
कॉफी	०.३२	१०.३	३.१९	आठवा
ताग	१.७१	३.३८	५०.५२	पहिला
तंबाखू अनिर्मित	०.७६	६.४६	११.७४	तिसरा
फळे आणि भाजीपाला उत्पादन (दशलक्ष टन)				
(अ): भाज्या प्राथमिक	१३७.४	११२९.६७	१२.१६	दुसरा
(ब): फळे	१०४.०५	८८२.१६	११.७९	दुसरा
(क): बटाटे	५०.१९	३५४.८१	१४.१५	दुसरा
(ड): कांदा	२२.८२	९९.५२	२२.९३	दुसरा
दुग्धजन्य पदार्थ (दशलक्ष टन)				
(अ): दूध एकूण	१८७.६३	८७६.८३	२१.४	पहिला
(ब): अंडी (प्राथमिक) एकूण	६.२९	९०.३८	६.९६	तिसरा

(Source: FAOSTAT (Agricultural Statistics at Glance, 2021)

भारताने कडधान्ये (२५.४४% जागतिक वाटा), ताग (५०.५२% जागतिक वाटा) आणि दूध (२१.४% जागतिक वाटा) यांच्या उत्पादनात जगात पहिला क्रमांक आहे. यावरून दिसून येते की या क्षेत्रांमध्ये भारताचे निर्विवाद वर्चस्व आहे.

आलेख क्र. १

जागतिक शेतीमध्ये भारताचे स्थान (सन २०१९)

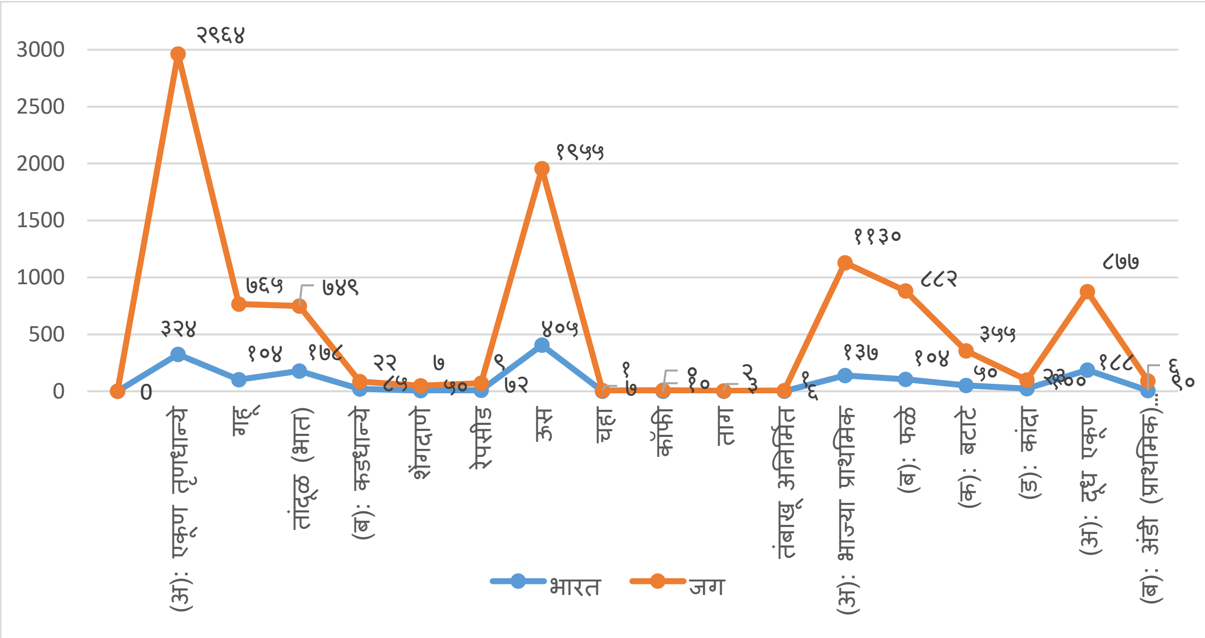

याव्यतिरिक्त, गहू, तांदूळ, ऊस, शेंगदाणे, तसेच फळे आणि भाजीपाल्यांच्या उत्पादनात भारताने जागतिक स्तरावर दुसरे स्थान आहे. यामध्ये भारताचा जागतिक वाटा अनुक्रमे गव्हासाठी १३.५४%, तांदळासाठी २३.७१%, उसासाठी २०.७३% आणि कांद्यासाठी तब्बल २२.९३% इतका लक्षणीय आहे. एकूण तृणधान्ये (१०.९४% वाटा), तंबाखू आणि अंडी उत्पादनात भारत तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. कॉफीसारख्या काही पिकांमध्ये भारताचा क्रमांक (आठवा) तुलनेने मागे आहे. बहुतांश मुख्य अन्नधान्यांमध्ये भारताचा क्रमांक पहिल्या तीन देशांमध्ये आहे.

५. हवामान बदलाचा अन्न पुरवठ्यावर (भूक निर्देशांक) होणारा परिणाम:

ग्लोबल फूड पॉलिसी रिपोर्ट २०२२ नुसार, हवामान बदलामुळे कृषी उत्पादनात घट आणि अन्न पुरवठा साखळीत व्यत्यय येवून अनेक भारतीय उपाशी राहू शकतात.२०३० पर्यंत भारतातील आणखी १.७ कोटी लोकांना उपासमारीचा सामना करावा लागेल. २०५० पर्यंत जागतिक अन्न उत्पादनात ६०% वाढ होऊ शकते तरीही ५० कोटी भारतीयांना उपासमारीचा धोका असेल. हवामान बदलामुळे या ५० कोटी लोकांपैकी सात कोटी लोक उपाशी राहतील.

तक्ता क्र. २

हवामान बदलाचा अन्न पुरवठ्यावर (भूक निर्देशांक) होणारा परिणाम (दशलक्ष)

क्षेत्र	हवामान बदलाशिवाय			हवामान बदलामुळे	
वर्ष	२०१०	२०३०	२०५०	२०३०	२०५०
भारत	१८९.७	७३.९	४५	९०.६	४४.९
जग	८३८.१	५२८	४०६.२	५९३.३	४७८.७

(Source: Global Food Policy Report 2022)

आलेख क्र. २

हवामान बदलाचा अन्न पुरवठ्यावर होणारा परिणाम (दशलक्ष)

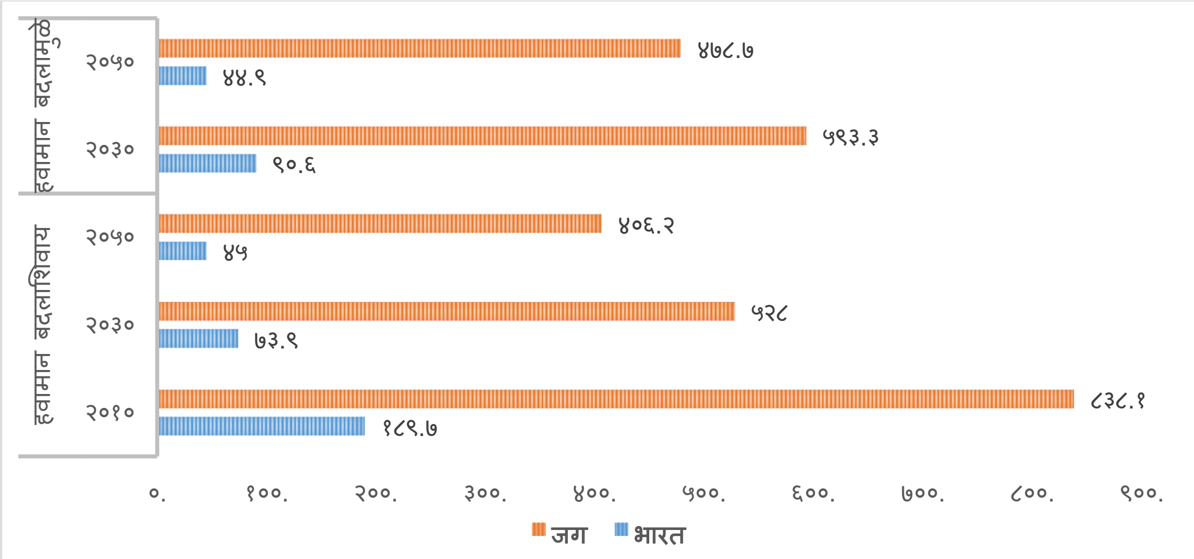

वरील सारणीनुसार, हवामान बदलाशिवाय २०३० पर्यंत ७.३९ कोटी भारतीयांना उपासमारीचा सामना करावा लागेल. संशोधकांना असे आढळून आले की जर हवामान बदलाचा विचार केला तर ९.०६ कोटी लोक (२२.६९%) धोक्यात येतील. उदाहरणार्थ, भारतातील मनरेगा या सार्वजनिक कामांद्वारे हवामान बदल परिणामांना मदत करण्यासाठी पावले उचलली आहेत. हवामान बदलाचा अन्न आणि पोषण सुरक्षेवर थेट आणि कायमस्वरूपी परिणाम होतो. जर जागतिक तापमान १ ते ४ अंश सेल्सिअसने वाढले तर भात उत्पादनात ३०% पर्यंत घट होऊ शकते आणि मक्याचे उत्पादन ७०% पर्यंत कमी होऊ शकते असा अंदाज आहे. २०३० पर्यंत हवामान बदलामुळे ९०.६ दशलक्षाहून अधिक लोकांना तीव्र उपासमार सहन करावी लागू शकते.

५. निष्कर्ष :

भारतासारख्या देशात सार्वजनिक वितरण प्रणाली दारिद्य रेषेखालील लोकांना अन्न उपलब्ध करून देण्याचे काम करत आहे. सार्वजनिक वितरण प्रणाली अन्नसुरक्षेमध्ये एक महत्त्वाचा भाग बनलेली आहे. अन्न सुरक्षा ही देशाच्या आरोग्याशी अविभाज्यपणे जोडलेली आहे. भारताची सर्वात लक्षणीय समस्या अजूनही आपल्या लोकांसाठी अन्न आणि पौष्टिक सुरक्षेची हमी देणे आहे. तथापि स्वातंत्र्यापासून देशाची अन्न सुरक्षा जपणे ही सरकारची सर्वोच्च प्राथमिकता राहिली आहे. उपासमार संपवणे, अन्न सुरक्षा साध्य करणे, पोषण वाढवणे आणि शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देणे ही शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे आहेत. अर्थव्यवस्थेचा विस्तार असूनही कुपोषणाचा प्रसार अजूनही खूप जास्त आहे. हवामान बदल अन्न सुरक्षेच्या समस्यांमध्ये आणखी एक अडथळा निर्माण करतो. पाण्याची कमतरता, जास्त उष्णता पिकांच्या विकासात अडथळा निर्माण करतात.

६. संदर्भ:

1. Directorate of Economics and Statistics, Planning Departmant, Government of Maharashtra, Mumbai, Economic Survey of Maharashtra 2024-25 (Page no 41-59).
2. Vyas.V.S, "Indian's Agrarian Structure, Economic Policies and Sustainable Development", Academic Foundation, New Delhi, pp. 139-209.

3. Parasuraman.S, Rajaretnam.T (2011), "Agriculture, Food security and Nutrition in Vidarabha: A household level Analysis", Published by Economic and Political Weekly, Vol XLVI No19 (page no 42-50).

4. Government of India, (2023-24), State of Indian agriculture, Department of Agriculture and Cooperation, Ministry of Agriculture printing office, New Delhi.

5. Keynes, John Maynard (1936), General Theory of Employment, Interest and Money, Cambridge: Macmillan Publishers, Cambridge University Press Vol.7, p.96.
6. Parasuraman.S, Rajaretnam.T (2011), "Agriculture, Food security and Nutrition in Vidarabha: A household level Analysis", Published by Economic and Political Weekly, Vol XLVI No19 (page no 42-50).